

Інтелектуальна біографія Олександра Шмемана

1.1. Формування Шмемана як богослова (до 1951)

Попри значний внесок і вплив на розвиток православного богослов'я та церковної думки у ХХ столітті, систематичного дослідження поглядів і біографії прот. Олександра Шмемана досі не було здійснено. Біографічні відомості про о. Олександра зібрано у статтях Іоана Меєндорфа «Життя, гідне того, щоб його прожити» (1984) та Олександра Кирлежсва «Радикальний традиціоналізм о. Олександра Шмемана» (1994). Важливі біографічні дані містяться у щоденниках о. Олександра, у передмові його сина Сергія Шмемана до збірки «Проповіді та бесіди» (2000) та у передмові о. Петра Галадзи до українського перекладу книги «За життя світу» (2009). Книга спогадів дружини о. Олександра Уляни Шмеман «Моя мандрівка з о. Олександром» (2006), попри очікування, подає небагато додаткової інформації щодо життя богослова.

Дитинство і юність

Олександр Дмитрович Шмеман народився 13 вересня 1921 року разом із братом-близнюком Андрієм у місті Ревель, нині Таллінн (Естонія), в родині російських емігрантів. За етнічним походженням батьки Шмемана були балтійськими німцями, раніше вони мешкали у Санкт-Петербурзі. Батько о. Олександра Дмитро Миколайович походив з родини державного діяча сенатора Шмемана Миколая Едуардовича, в юності вивчав право, служив у лейб-гвардії Семеновського полку, а після революції 1917 року — в армії Денікіна. Більшовики розстріляли багатьох родичів О. Шмемана по батьківській та материнській лініях, проте батькові разом із дружиною Анною Тихонівною (у дівочтві — Шишковою), матір'ю Олександра Шмемана, вдалося емігрувати до Естонії.

Мати о. Олександра була побожною православною християнкою, дуже шанувала преподобного Серафима Саровського, батько також ходив до церкви, проте в духовних питаннях поводився помітно стриманіше за свою дружину. Перші роки життя Олександр Шмеман із батьками жив у Ревелі (до 1928 р.), потім рік — у Сербії, звідки виніс перші церковні спогади: «незабутній спомин про мсфімони² в російській церкві в Белграді»³. Незабаром родина О. Шмемана переїхала до Парижа, де оселилися на вулиці Лжандр (*rue Legendre*).

У Франції батько Шмемана часто перебував у пошуках роботи, доки не знайшов місце в гуртівіні із продажу вин. Коли близнюкам Олександрю та Андрію було п'ять років, їхня єдина сестра, старша від них на два роки, померла від скарлатини. Інших дітей у сім'ї не було. З братом Олександр став дуже близьким уже в дорослому віці, після одруження, а в юності, за щоденниковими свідченнями, брати були дуже далекими один від одного⁴.

Перші шкільні роки (1930–1935) Олександр Шмеман провів кадетом у російському військовому училищі у Версалі (в «корпусі», як він його часто називає) та в російській гімназії. Під час навчання на О. Шмемана мав великий вплив засновник і директор кадетського корпусу генерал-лейтенант Володимир Валеріанович Римський-Корсаков. Саме він став людиною, яка відкрила для Саші Шмемана світ російської літератури та поезії. «Він мене особливо любив, завжди вирізняв і давав мені зошити з переписаними від руки віршами», — згадував О. Шмеман⁵. Завдяки спілкуванню з В. Римським-Корсаковим О. Шмеман називав роки навчання в кадетському корпусі «мабуть, найважливішими роками» свого життя. «Якби я не зустрів його, коли мені було дев'ять років, якби не був його «улюбленцем» (і саме через поезію!) у вирішальні роки (дев'ять–тринадцять), думаю, що все було б інакшим у моєму житті. З поезії почалося «визволення душі», інтуїція «іншого», — згадував О. Шмеман у щоденнику⁶.

² Мсфімонами колись у Росії називали велике повечір'я з читанням Великого покаянного канону Андрія Критського.

³ Шмеман, *Дневники* (2005), с. 23 (10.04.1973). При цитуванні щоденників Шмемана після номера сторінки подається дата запису.

⁴ Там само, с. 55 (14.12.1973).

⁵ Там само, с. 122 (08.11.1974).

⁶ Там само, с. 396 (08.11.1977).

Як і більшість дітей із родин емігрантів, О. Шмеман виховувався у певній ізоляції від навколишнього французького суспільства. Як згадував давній близький друг о. Олександра прот. Іоан Мейендорф, «російський Париж» 1930-х років був «світом у собі»: «Тут жили десятки тисяч росіян, серед яких були інтелектуали, художники, богослови, великі князі та колишні царські міністри. Видаючи щоденні газети й ведучи запеклі політичні суперечки, російські емігранти мріяли про повернення на Батьківщину»⁷. У тринадцять років у О. Шмемана, як і в усіх вихованців «корпусу», політична «правизна» була в крові як щось самоочевидне»⁸. Але шкільна освіта, на погляд Мейендорфа, навряд чи задовольняла «розумові запити та прагнення» юного О. Шмемана. Його світогляд уже тоді був ширшим, і він розумів, що найкраще надбання російської культури належить до спільного європейського культурного простору. У юності, після смерті В. Римського-Корсакова, О. Шмеман став поступово віддалятися від штучних обмежень кадетського корпусу та восени 1935 р. попросив матір перевести його у французький ліцей «Carnot», який закінчив у 1939 р. Тоді він жив водночас у декількох світах — російської еміграції, церкви, Російського студентського християнського руху (РСХД), французької культури тощо, але в жоден із них не «занурювався з головою», як він писав пізніше, «голова завжди залишалася вільною та відстороненою»⁹.

У підлітковому віці (14–15 років, 1935/36 рр.) Олександр Шмеман пережив першу серйозну кризу світогляду, пов'язану з усвідомленням смертності, і водночас досвід справжньої молитви. Цю кризу він яскраво пам'ятав через багато років і описував так: «Як можна жити, знаючи, що всі та все помруть?»¹⁰. Кілька місяців Олександр «буквально не жив», а радше перебував «у якійсь жахливій, страшній, чорній дірі».

Тоді ж Шмеман відкрив для себе Православну Церкву як справжній духовний дім. Це сталося через його участь у богослужіннях — з дванадцяти років як паламаря, а згодом іподіякона в російському храмі святого Олександра Невського на вулиці Дарю. У цьому кафедральному соборі Російського Західноєвропейського екзархату у підпорядкуванні

⁷ Мейендорф, «Жизнь, достойная быть прожитой». // Шмеман, *Литургия и Предание* (2005), с. 195–196.

⁸ Шмеман, *Дневники*, с. 42 (05.03.1978).

⁹ Там само, с. 55 (14.12.1973).

¹⁰ Там само, с. 37 (03.10.1973).

Константинопольському патріархату (це підпорядкування відбулось у 1931 р.) правив тоді митрополит Євлогія Георгієвський. У соборі служило трохи «старорежимне» духовенство, паламарями опікувався старший іподиякон собору д-р Петро Ковалевський. Олександрові відкрилася краса і глибина церковної служби, він переживав почуття любові та радості, які відтоді назавжди означатимуть для нього первинну сутність Церкви. На все життя Шмеман полюбив урочистість і церемоніальність соборної служби. На свята іподиякони собору заходили відвідати митрополита Євлогія в його покої, де вони «тонули в його доброті, благодішному гуморі та гостинності»¹¹.

Юному Олександрові довелося востаннє облачатися перед богослужінням митрополита Євлогія в день його смерті у серпні 1946 р. Зі смертю цього святиителя для Шмемана закінчилося його «церковне „дитинство“»¹².

Тоді, навчаючись у лицю, Олександр інколи бував і на Сергіївському подвір'ї в Парижі. Як і чимало юнаків, які приходять до Церкви, він пройшов через період захоплення чернечими службами, суворими наспівами та «всім тим „чарівно-несвідітним“, що так полонить юнацьку уяву»¹³.

Ще молодим Олександр Шмеман почав гостро переживати присутність поруч із нашим видимим світом іншої реальності, яку він називав Божим Царством. Це стане невід'ємною складовою його світогляду та спричинить запровадження категорії «віднесеності» в його богослов'ї. Перші знайдені свідчення про таке сприйняття світу сягають 1936 року. Один епізод із тих часів надовго закарбувався у нього в пам'яті: «та Велика субота, коли перед тим, як іти до церкви, я вийшов на балкон, й автомобіль, який проїжджав внизу, блиснув, засліплюючи склом, у яке вдарило сонце. Усе, що я завжди відчував та впізнавав у Великій суботі, а через неї — в самій сутності християнства, все, що намагався написати про це, — по суті завжди внутрішня потреба передати й собі, й іншим те, що спалахнуло, осяяло, явилось тієї миті»¹⁴. Відчуття, коли «Бог торкається душі», приходило до О. Шмемана 3–4 рази у підлітковому віці¹⁵. Так, згадуючи роки навчання у лиці, О. Шмеман писав у щоденнику:

¹¹ Шмеман, «Три митрополита» (1969), с. 832.

¹² Там само.

¹³ Шмеман, «Три образа» (1971), с. 851.

¹⁴ Шмеман, *Дневники*, с. 25 (13.04.1973).

¹⁵ Там само, с. 33 (28.05.1973).

«У лицейські роки щодня, йдучи по *rue Legendre* в *Lycee Carnot*, заходив на пару хвилин до *St. Charles de Monceau*. І завжди у величезній темній церкві біля одного з віктарів йшла беззвучна меса. Християнський Захід: це для мене частина мого дитинства та юності, коли я жив «подвійним» життям: з одного боку — дуже світським і дуже російським, тобто емігрантським, а з іншого — прихованим, релігійним. Я часом думаю, що саме цей контраст — між галасливою, базарною, пролетарською *rue Legendre* та цією, завжди тією самою, наче непорушною месою (пляма світла в темній церкві), один крок — і ти в зовсім іншому світі, — що цей контраст зсередини визначив мій «релігійний досвід», ту інтуїцію, що, по суті, вже ніколи мене не полишала, — співіснування двох різних світів, «присутності» у цьому світі чогось цілковито, абсолютно іншого, але чим потім усе так чи інакше світиться, до чого все так чи інакше стосується, Церкви як Царства Божого «посеред» та «всередині» нас»...¹⁶

Як вірно зазначає П. Гаврилюк, вартою уваги є та обставина, що первинна інтуїція присутності несотвореної потойбічної реальності у сотвореному та поцейбічному світі стала очевидною для Шмемана не через знайомство з ідеями представників російського релігійного ренесансу (напр., «софіологією» прот. Сергія Булгакова), а через досвід посвякденності¹⁷. Ця інтуїція стане наскрізною ідеєю всієї богословської творчості Шмемана, особливо для богослов'я символу, а також основою для його розуміння есхатології як присутності Царства Божого тут і тепер.

У 1936–37 рр., тобто у віці 15–16 років Олександр вів щоденник, але не вперше у житті, бо це вже була його «третья книжка». У цьому чорному записнику, названому «Нотатки Олександра Шмемана», вже вочевидь присутні інтуїції, які визначатимуть свідомість і думку теолога в майбутньому¹⁸.

Навчання у Свято-Сергіївському інституті

Після лицю, під час Другої світової війни та німецької окупації, Олександр навчався у Свято-Сергіївському православному богословському

¹⁶ Там само, с. 51 (10.12.1973).

¹⁷ Гаврилюк, «Предисловие». / Прот. Олександр Шмеман. Прот. Георгій Флоровський: *Письма 1947–1955 годов* (2019), с. 48.

¹⁸ Шмеман, *Дневники*, с. 68 (29.01.1974).

інституті в Парижі (1940–1945), у перші роки навчання слухав також лекції в Сорбонні¹⁹ (саме там у липні 1939 р. він вперше побачив свою майбутню дружину). За тих часів цей інститут, «Сен-Серж», як його називали французькою, зібрав цілу плеяду видатних викладачів — теологів, істориків тощо. Своїм теологічним світоглядом Шмеман зобов'язаний насамперед викладачам богословського інституту: ректору прот. Сергію Булгакову, Антону Карташову, прот. Василю Зеньковському тощо. За роки навчання Олександр здружився з Іваном Мейєндорфом — ця дружба пов'язуватиме їх протягом усього життя. У розумінні євхаристії та літургії й у формуванні «літургійного смаку» на Шмемана вплинули його духовний отець патролог архімандрит Кипріян Керн та (після навчання) провідник євхаристійної еклесіології професор канонічного права протопресвітер Миколай Афанасьєв, ідеї якого (передусім про літургію як явище, у якому Церква являє і сповнює себе) Шмеман згодом став розвивати у своїх роботах. Потрібно зазначити, що саму ідею євхаристійної еклесіології, яка набула надзвичайної популярності у православному богослов'ї від другої половини ХХ ст. і дотепер, вперше запровадив римо-католицький теолог Анрі де Любак, який у 1953 році висловив знамениту фразу: «Євхаристія робить Церкву»²⁰. Втім, саме словосполучення «євхаристійна еклесіологія» Шмеман вважав «навіть чи вдалим», з огляду на читачів старої формації, які могли в цьому побачити звуження Церкви до меж літургійної відправи²¹. Слід зауважити, що М. Афанасьєв, так само як і Г. Флоровський, у О. Шмемана не викладали, оскільки під час війни перебували за межами Франції: М. Афанасьєв у Тунісі, а Г. Флоровський у Белграді. Але коли війна закінчилася, М. Афанасьєв, Г. Флоровський та О. Шмеман разом були викладачами в інституті, а пізніше (1959 р.) М. Афанасьєв був опонентом на захисті дисертації О. Шмемана.

За тих часів в інституті була центральною особистістю о. Сергія Булгакова, непересічного богослова та філософа, який після років навчання у семінарії пройшов через захоплення марксизмом і лише пізніше прийшов до священства. Отець Сергій яскраво висловлювався про те, що богослов'я потрібно «пити із дна євхаристійної чаші».

¹⁹ «Жизненный путь о. Александра Шмемана». // Вестник РХД, 141 (1984), с. 21.

²⁰ Новогун, *Meta-Ecclesiology* (2015), с. 129.

²¹ Шмеман, «Памяти отца Николая Афанасьева» (1966), с. 840.

Студенти випуску Шмемана були останніми, хто прослухали повний курс лекцій Булгакова. Отець Сергій «надав крила» Олександрові своїм «вогнем та польотом, своєю вірою та радістю»²². Важливо, що саме в Булгакова Олександр розгледів те, що буде переживати як справжню есхатологію — «повсякчасну, радісну, світлу зверненість до кінця». Отець Сергій був для Олександра есхатологічним у первинному, першохристиянському розумінні — він не лише вчив про кінець, а й жив у його очікуванні, так що «для нього все у цьому житті вже світилося світлом прийдешнього Царства»²³. Однак, Шмеман не полишав і критичного сприйняття булгаковської творчості. Так, він не сприймав софіологію Булгакова, а ще згадував, що о. Сергій «усе життя у щось закохувався й одразу ж будував теорію на цій хиткій основі»²⁴. Втім, софіологія Булгакова в очах Шмемана не робила з нього «еретика». Не погоджуючись із богословськими концепціями Булгакова, Олександр, однак, «усім своїм еством відчував: ні, ця людина не еретик, а навпаки, він весь світиться найголовнішим, найсправжнішим, що міститься у Православ'ї»²⁵. Приблизно у шістнадцять-сімнадцять років О. Шмеман прочитав дві книги, які сильно вплинули на його світогляд — «Купина неопалима» о. С. Булгакова та «Шляхи російського богослов'я» о. Г. Флоровського. Пізніше Олександр згадував, що саме завдяки цим двом книгам він став на шлях, який визначатиме все його подальше життя.

Потрібно зазначити і вплив Володимира Вейдле — літературознавця та культуролога, викладача богословського інституту. Зустрічі з ним мали вирішальне значення на формування світогляду Шмемана. Впродовж року в російській гімназії Олександр слухав його лекції з історії філософії. Відвідував його вдома, на маленькій квартирі, вщерть заповненій книжками, де «слухав його натхненні імпровізації — про російську літературу, але й про Пруста і Бодлера, про Рим, про Рембрандта»²⁶. Із цих зустрічей Олександр виніс ідеалізоване переконання у єдності російського та європейського культурного простору.

Під час навчання у богословському інституті у 1943 р. Олександр Шмеман одружився з Уляною Осоргіною — студенткою факультету

²² Шмеман, «Три образа» (1971), с. 850.

²³ Там само, с. 854.

²⁴ Шмеман, *Дневники*, с. 81 (01.03.1974).

²⁵ Шмеман, «Три образа» (1971), с. 850.

²⁶ Шмеман, «Памяти Владимира Васильевича Вейдле» (1979), с. 878.